

Ігор Тесленко

ДЕ В ОСТРОЗІ ЗНАХОДИЛАСЯ АКАДЕМІЯ?*

Вивчення історії Острозької академії, заснованої близько 1576 року з ініціативи і на кошти київського воєводи князя Василя-Костянтина Костянтиновича, в усі часи ускладнювалося через брак докладних свідчень про цей навчальний заклад. Відомі на сьогодні джерела дозволяють більш-менш повно відповісти тільки на одне питання функціонування школи, пов'язане з її матеріальним забезпеченням. Натомість обмаль даних збереглося про те, хто у ній студіював, кому відводилася роль наставників і як загалом виглядав навчальний процес¹. Подальший прогрес у студіях над історією «Волинських Афін» напряду залежатиме від успіхів пошукової роботи в українських та закордонних архівах і бібліотеках. У тому, що джерельна база для досліджень ще далеко не вичерпалася, спробую переконати читачів у цій статті, присвяченій проблемі локалізації навчального закладу на карті Острога кінця XVI – першої третини XVII ст. Хоча до нашого часу ця споруда не збереглася, однак її місце розташування було визначене вже давно. У 1978 р. в центральній частині Острога, всього в ста метрах від князівського замку, встановлено меморіальну стелу на честь 400-ліття Академії. З огляду на близьке сусідство з головною туристичною принадою міста, обрана ділянка виглядає досить зручною та «видною». Вирізаний в бетоні напис красномовно свідчить про те, що саме тут колись знаходилася славетна слов'яно-греко-латинська школа².

* Статтю присвячую світлій пам'яті Олександра Романчука (2.IX.1949-7.XI.2014), чий роботи вплинули на моє зацікавлення історією Острожчини.

¹ Оскільки Академія виникла як продукт діяльності перекладацького гуртка, дослідники традиційно багато уваги приділяють його персоналіям, припускаючи, що острозькі інтелектуали могли викладати і в школі. Частина підготовлених ними видань була опублікована в місцевій друкарні Івана Федорова і мала, поза сумнівом, використовуватися у навчанні. За підрахунками Ігоря Мицька, за 60 років функціонування Академії в її стінах студіювало понад 500 дітей, однак відомий на сьогодні перелік вихованців цього закладу нараховує всього близько десяти осіб; детальніше про Академію і її вихованців див. *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990; *Тесленко І.* Міщанські і шляхетські роди в Острозі часів Академії (спроба реконструкції персонального каталогу студентів) // Острозька академія XVI-XVII ст. – 2-е видання, виправлене і доповнене. – Острів, 2011. – С. 233-239; *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький: історичний портрет у галереї предків та нащадків. – Київ, 2012. – С. 804-820.

² Вирізаний на стелі напис звучить так: «Тут вкінці XVI – на початку XVII століть знаходилась Острозька слов'яно-греко-латинська школа (Академія) і друкарня, які відіграли визначну роль в розвитку освіти і культури на Україні, у зміцненні російсько-українських

На жаль, існує серйозна підстава засумніватися у правильності даної «адреси» – у жодних відомих документальних джерелах нічого не сказано про точне місце розташування закладу. Здається, головним аргументом на користь підзамкової гори стала історіографічна традиція, яка сягає корінням першої половини XIX ст. Якщо розберемося в її витоках та еволюції – можливо, вдасться відповісти і на головне питання цього дослідження.

Почати варто з розвідки Василя Домбровського, яка в 1840 році під назвою «Острожская старина» була опублікована в альманасі «Киевлянин»³. Без перебільшення, ця піонерська праця професора університету св. Володимира справила величезний вплив на дослідників

історії Острога кількох наступних поколінь. Слід віддати належне вченому – підготовка спеціальної статті про князів Острожських і їхню столицю вимагала серйозної пошукової роботи. Опублікованих джерел і літератури по темі було відомо на той момент вкрай мало. Не дивно, що підставову інформацію автор запозичив зі старих польськомовних праць, які, втім, складно зарахувати до наукової літератури. В основі джерельної бази бачимо генеалогічний нарис Ігнатія Стебельського⁴ та статтю про Острожських з гербівника Каспера Несецького⁵. Домбровський настільки «адаптував» тексти своїх попередників, що обидві роботи, написані, відповідно, василяни-

*Стела 400-ліття
Острозької Академії*

культурних зв'язків. На освітній ниві дружно співпрацювали росіяни Іван Федоров, Петро Мстиславець, українці Герасим Смотрицький, Василь Суразький, Дем'ян Наливайко, Клірик Острожський, білоруси Андрій Римша і Гринь Маляр, греки Кирило Лукарис і Никифор Кантакузин, поляк Ян Лятос і чех Павло Палерус. Вихованцями школи були гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний, автор граматики слов'янської мови Мелетій Смотрицький та інші».

³ Домбровский В. Острожская старина. – Киев, 1840. – Кн. 1. – С. 81-118.

⁴ Stebelski I. Genealogia starożytnego domu jaśnie oświeconych książąt na Ostrogu Ostrogskich // Stebelski I. Przydatek do Chronologii. – Lwów, 1867. – Т. 3. – С. 1-117.

⁵ Niesiecki K. Korona Polska. – Lwów, 1740. – Т. 4. – С. 511-523.

ном та єзуїтом, у підсумку добряче прислужилися справі творення довкола князівської родини ореолу «ревнителів православія».

Підкреслити особливий імідж Острозьких автор міг, пригадавши засновану ними Академію, – цей, за його ж словами, «первый разсадник учености Южной Руси»⁶. Інша річ, що даних про «розсадник» вдалося зібрати небагато. В Домбровського виникли серйозні проблеми з наповненням історії цього символічного об'єкту суттєвим змістом. Вся його велич була зведена у тексті до кількох фраз, та й ті не позбавлені помилок. Так, ректором «училища» автор називає Кирила «Лукаря», а в якості одного з викладачів і, водночас, наставника дітей князя Василя-Костянтина Острозького, згаданий насправді молодший за них Мелетій Смотрицький⁷.

У травні 1839 р. Василь Домбровський особисто побував в місті, аби на власні очі побачити живе свідчення колишньої слави дому Острозьких – середньовічний замок, Богоявленський собор, типографію і Академію. З коментарів історика нескладно помітити, наскільки він був вражений картиною запус-тіння, що постала перед ним: замок і собор перебували в напівзруйнованому вигляді, а від типографії і Академії, на перший погляд, не залишилося і сліду. «Напрасно искал я места того знаменитого училища, которое основано было в Остроге Константином-Василием, – читаємо в останніх рядках статті. – В последние минуты моего пребывания в Остроге я поспешил к домику, где, как вообще полагают [виділення наше – *I.T.*], была та знаменитая Острожская типография, в которой искусством и трудом памятного своею судьбою и странствием книгопечатника Ивана Федорова и заботливостию благочестивого Константина-Василия напечатана была в 1581 г. в первый раз полная Библия на языке словенском. Но в этом домике живет теперь еврей и печет бублики... Мне не хотелось верить такому унижению святыни [виділення наше – *I.T.*] и я спросил еще у одного острожского старожилы: точно ли в этом домике была княжеская типография? – С отрицанием он покачал головою и указал мне на место, занимаемое теперь в виду замка Острожским училищем»⁸.

На цих словах оповідь Василя Домбровського обривається, тож читач мав самостійно зробити «правильний» висновок про локалізацію типографії. З-поміж двох варіантів її місця знаходження, звісно, слід було обрати респектабельне дворянське училище, а не єврейську халупу. Те, що типографія

⁶ Домбровский В. Острожская старина. – С. 112.

⁷ Там само.

⁸ Там само. – С. 112-113. З кінця XVIII ст. в Острозі діяла єврейська типографія, закрита у 1832 р. Зрозуміло, що місцеві жителі добре знали, де вона колись розташовувалася. Напевне, саме її будівлю початково вказали Василю Домбровському, який шукав сліди друкарні Івана Федорова. Про єврейську типографію див. Kardaszewicz S. Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. Materiały do historyi Wołynia / Z przedmową A. Jabłonowskiego oraz życiorysem autora przez H. Mościckiego. – Kraków, 1913. – S. 118.

лежала неподалік від резиденції Острозьких, мало підказувати послідовникам Домбровського, що десь тут варто шукати і Академію – улюблене дітище князя Василя-Костянтина.

На пошуки пішли роки, а тим часом місто відвідали один за одним Микола Костомаров⁹ і Пантелеймон Куліш¹⁰. Побачене справило на подорожніх подвійне враження, в якому поєднувалося захоплення знайденими рештками величного минулого і відраза до злиденного сучасного вигляду Острога. Судячи з розповідей істориків, головних туристичних принад у місті було три: єзуїтський колегіум (за словами Куліша, «необыкновенно живописная, пышная развалина»), острозький замок з баштами, («в половину отколотыми, в половину уцелевшими..., построенными в венецианском стиле, необыкновенно живописными») і Богоявленський собор («беднейшая, или лучше сказать, богатейшая (в живописном смысле) руина»)¹¹. Костомаров відвідав також капуцинський монастир, «который не дошел еще до таких развалин, как иезуитский»¹², проте ані він, ані його молодший колега на дворянське училище уваги не звернули. А між тим, саме тут, за «свідченням старожилів», містилася раніше відома друкарня Івана Федорова.

Наприкінці 1847 року, коли Микола Костомаров і Пантелеймон Куліш вже були арештовані і давали свідчення про свою діяльність в Кирило-Мефодійському товаристві¹³, в Москві вийшов новий номер «Чтений императорского общества истории и древностей российских» зі статтею «Описание города Острога». Цікаво, що її автор Яким Перлштейн був викладачем *Острозького дворянського училища*, а від 1845 р. ще й членом-кореспондентом Київської археографічної комісії. Починається стаття дуже обнадійливо: «В «Острожской старине», помещенной в 1-й книжке «Киевлянина», представлен очерк современного состояния Острога. Мы прибавим к нему план и топографию этого города в древнем виде, почерпнутую из акта о разделе сего города между Александром и Янушем, сыновьями знаменитого Острожского князя Константина Василя»¹⁴. Віднайдення і оприлюднення змісту цього

⁹ *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография / Сост. В.А. Замлинский, примеч. И.Л. Бутич, ред. Ю.Г. Медок. – Киев, 1989. – С. 463-464. Костомаров відвідав Остріг під час своєї подорожі до Рівного пізньої осені 1845 р.

¹⁰ *Куліш П.* Повне зібрання творів / Упор. О. Федорук. – Київ, 2005. – Т. 1. – С. 166-169: лист до Петра Плетньова (Варшава, 3-5 березня 1847 р.). Куліш побував в Острозі вкінці лютого 1847 р. на шляху до Варшави. Його лист з незначними змінами був надрукований у січневому випуску часопису «Основа» за 1864 р., див. *Ульяновський В.* Князь Василь-Костянтин Острозький... – С. 33.

¹¹ *Куліш П.* Повне зібрання творів. – Київ, 2005. – Т. 1. – С. 167.

¹² *Костомаров Н.И.* Исторические произведения. Автобиография. – С. 463.

¹³ Матеріали слідства над М. Костомаровим і П. Кулішем опубліковані, див. Кирило-Мефодіївське Товариство / Упор. М.І. Бутич, О.О. Франко, І.І. Глизь. – Київ, 1990. – Т. 1. – С. 243-365; т. 2. – С. 11-194.

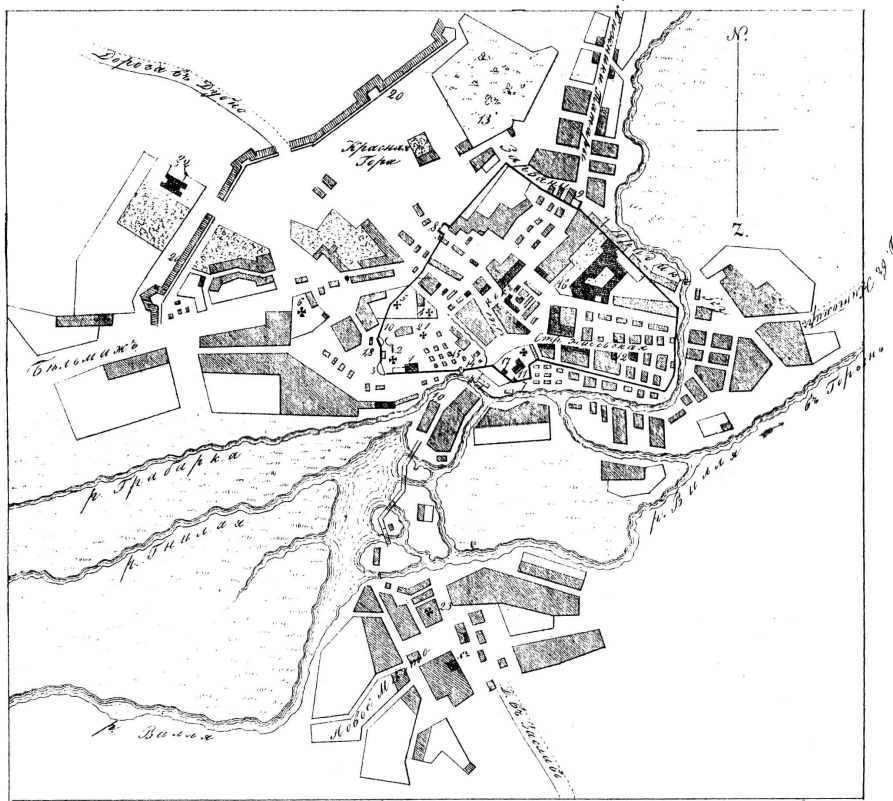
¹⁴ *Перлштейн И.* Описание города Острога // Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. – Москва, 1847. – Кн. 4. – С. 137-142.

документа стало справжньою родзинкою і без того надзвичайно змістовного і цікавого дослідження. Для нас же важливо, що дільчий акт був споряджений у 1603 році, тобто в часи Академії.

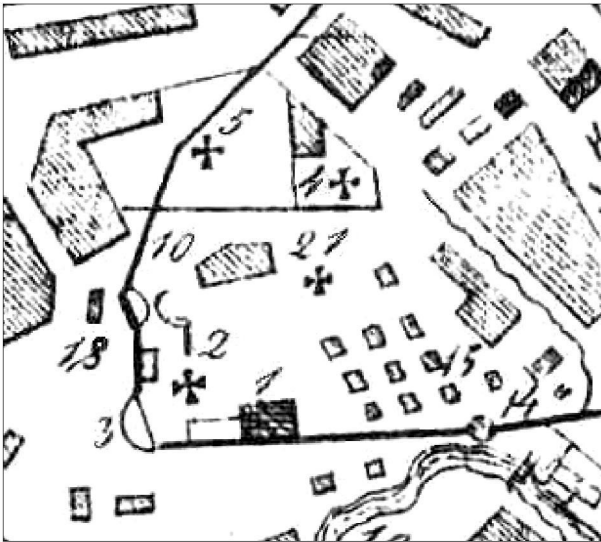
Переказуючи зміст цього та інших зібраних джерел, Яким Перлштейн описує у роботі князівський замок і міські укріплення, вулиці Острога, ринкову площу, шпиталь, єврейську школу, п'ять православних церков, єзуїтський колегіум з філією для дітей шляхти та фарний костел. Як бачимо, в переліку бракує спеціального параграфу не тільки про Академію, але й друкарню, яка (за словами Василя Домбровського) мала знаходитися в будівлі, де Перлштейн бував ледь не щодня. Дивно, що й про саме існування друкарні дізнаємося лише з принагідної згадки: в сюжеті, присвяченому Жидівській

Чертежъ Острога

въ древнѣйшѣмъ видѣ.

Топографічна схема («Чертеж») давнього міста з додатку до статті Якіма Перлштейна «Описание города Острога»

Фрагмент «Чертежа»: замок і міські укріплення в межах дитинця і пригородка

У м о в н і п о з н а ч е н н я:

1. Замок князей Острогских около 1349 или 1450 г.;
2. Церковь Богоявленская 1321 или около 1450 г.;
3. Башня Замковая 1349 или 1450 г.;
4. Церковь Святого Николая около 1349 г. Деревянная;
5. Церковь Пречистенская, ныне Косциол;
10. Место типографии и школа 1581 г.;
14. Место деревянной башни;
15. Szpital;
18. Замковые строения: ворота и мост;
21. Успенский собор 1681 г.

фрагменти документа супроводжуються авторськими коментарями. З-поміж інших пам'ятних місць увагу Перлштейна, нарешті, привернула згадка про типографію і школу, названу в статті «первым и главным учебным заведением в целом княжестве Острогском и на целой Волини». На жаль, наведена автором цитата дуже коротка і позбавлена конкретики. В описі прилеглих до замку споруд згадується «dwor Bulsardynow, stania na przygródku z podwórzem

вулиці, автор зазначив, що раніше вона називалася Грецькою, оскільки «служила убежищем ученым грекам, вызванным в Острог при учреждении типографии кн. Константином Василием»¹⁵. Ситуацію дещо прояснює додаток до статті у вигляді плану міста, на якому позначені всі його основні мікротопоніми, у тому числі друкарня і школа. Останні зображені як одна споруда, розташована точнісінько там, де в часи Перлштейна знаходилося дворянське училище. Через брак часу або додаткових свідчень автор не пояснив метод визначення місця обох об'єктів в основному тексті, та цей недогляд він незабаром виправив.

В своїй черговій статті «Несколько слов о княжестве Острогском»¹⁶ історик-аматор знову звернувся до дільчого акту 1603 р. Джерело в роботі щедро цитується, а відповідні

¹⁵ Там само. – С. 138.

¹⁶ Перлштейн А. Несколько слов о княжестве Острогском // Временник императорского общества истории и древностей российских. – Москва, 1852. – Кн. 14. – С. 33-48.

przy niej Drukarnia i szkoła»¹⁷. Висновок Якіма Перлштейна після цих слів виглядає надто категоричним: «Dział [акт раздела княжества – *I.T.*] окончательно решает вопрос о месте, где находились эти заведения [типография и школа – *I.T.*]... Выходит, что острогский старожил, указавший покойному профессору Домбровскому на дом, где теперь помещается Острогское дворянское училище, был прав»¹⁸. В чому саме був правий старожил – залишається тільки здогадуватися, адже раніше висувалася думка тільки щодо місця розташування друкарні, і зовсім нічого не було сказано про школу.

Логіку Перлштейна можна пояснити лише так: спочатку він зробив «правильний» висновок, до якого обережно підштовхував читачів Василь Домбровський: дворянське училище – це і є те місце, де колись працювала майстерня Івана Федорова. Далі, не переобтяжуючи себе потребою додатково доводити цю «аксіому», автор звернув увагу на те, що в дільчому акті Острозького князівства 1603 р. школа і друкарня названі поруч. Розміри дворянського училища, якими вони були на середину XIX ст., дозволяли розташувати в будівлі не тільки друкарський станок, а значить тут, під одним дахом, цілком могли співіснувати обидві інституції. Народжене таким чином припущення виглядало і логічним, і, якоюсь мірою, приємним, коли згадати, де саме викладав Яким Перлштейн.

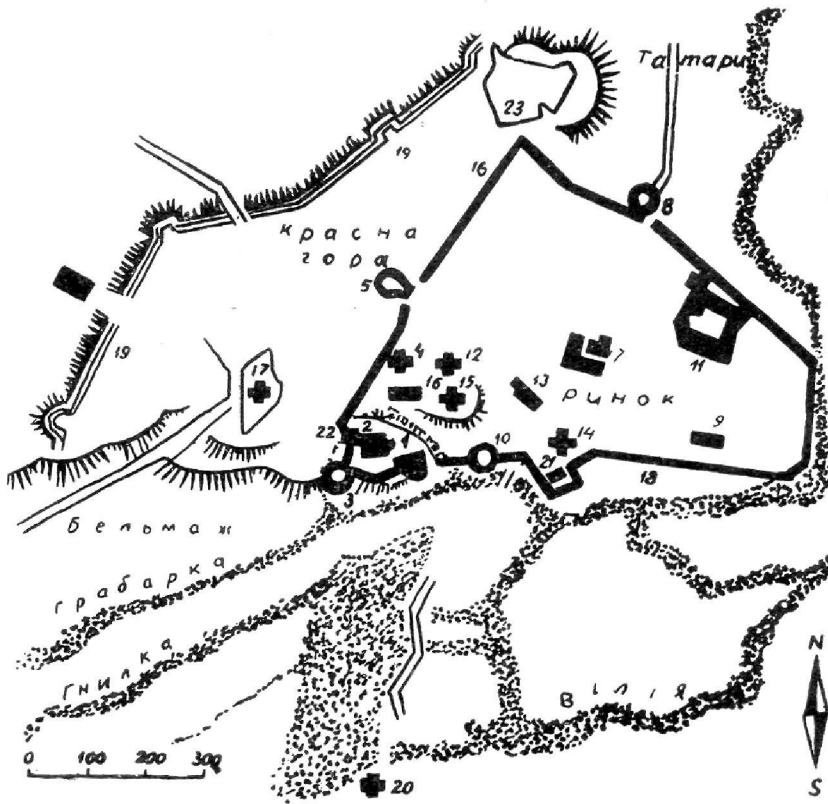
Утім, доказова база одного з перших дослідників історії Острога і Острожчини була дуже крихкою, коли йшлося про локалізацію друкарні і Академії. З наведених ним свідчень впливало лиш одне – ці об'єкти справді знаходилися на невеликій відстані від головної княжої резиденції у тій частині міста, яка в добу Острозьких називалася «пригородком», або нижнім (окольным) замком. Спроби відшукати і позначити їх на карті Острога XIX століття були абсолютно безперспективними через багаторазові руйнування, які місто пережило в попередні неспокійні часи. А з огляду на відносно короткий період функціонування друкарні та Академії складно повірити, що їх образ міг міцно вкорінитися в пам'яті місцевих жителів, більше призвичаєних до єзуїтського колегіуму і єврейських типографій. Відповідь на питання слід було шукати не у розповідях старожилів, а в писемних джерелах.

На жаль, у подальші роки додаткових свідчень виявити не вдалося, тому і вчені, і краєзнавці змушені були довіритися інтуїції Василя Домбровського та Якіма Перлштейна (як це зробив, наприклад, один з найавторитетніших дослідників історії Острога Станіслав Кардашевич)¹⁹. Ситуація не змінилася і в столітті двадцятому. У науково-популярних виданнях Григорія Равчука

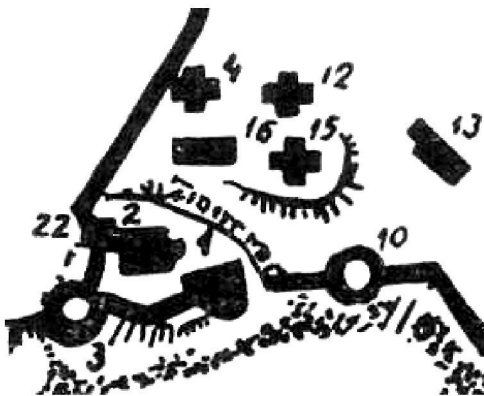
¹⁷ Очевидно, через погану якість копії, Я. Перлштейн невірно відчитав текст документа, в якому йшлося про «двір Болгаринів, стайню в пригородку з подвір'ям, друкарню і школу».

¹⁸ *Перлштейн А.* Нескольсько слов о княжестве Острогском. – С. 39.

¹⁹ *Kardaszewicz S.* Dzieje dawniejsze miasta Ostroga. – S. 129: «szkoły wraz z drukarnią mieściły się w obwodzie zamku ostrogińskiego, w tak zwanym «zamku dolnym», w tym miejscu, gdzie dziś jest progimnazjum» (теза не супроводжується посиланням на джерело інформації).

План Острога XVII ст. авторства Григорія Равчука

Фрагмент плану: центральна частина Острога в межах дитинця і пригородка

- Умовні позначення:
1. Замок князів Острозьких XIV-XVI століть;
 2. Церква Богоявленська XV століття;
 3. Башта Замкова;
 4. Костьол XIX ст., збудований на тому місці, де була Пречистенська церква у XV ст.;
 10. Дерев'яна башта;
 12. Церква Святого Миколая;
 13. Шпиталь;
 15. Успенський собор;
 16. Академія і друкарня XVI століття;
 22. Нижній замок князів Острозьких

бачимо план Острога часів його найбільшого розквіту, де Академія позначена на місці колишнього дворянського училища²⁰. У 1978 р. тут же встановлено стелу на честь 400-літнього ювілею слов'яно-греко-латинської школи²¹.

Нова інформація про місце знаходження Академії була оприлюднена лише в 1990 році у відомій монографії Ігоря Мицька. З неопублікованого інвентаря Острога 1621 р. випливало, що школа розташовувалася поблизу брами, через яку жителі та гості міста могли потрапити з ринкової площі до пригородка²². Пізніше у спеціальній статті, присвяченій будівлям Острозької академії, той же автор, здається, найближче підходить до відповіді на важливе для нас питання. У якості ключа до розгадки він використовує вже багато разів згаданий тут дільчий акт 1603 року, в якому читаємо: «В пригородку стайня з подвір'ям. При ній друкарня і школа, які мають бути в спільному подаванні із зверхністю і покірністю»²³. Коментар до цієї цитати мав неабияк зацікавити острозьких археологів: «Місця розташування колишніх будівель Острозької академії не встановлено. Виявити їх можна, віднайшовши під час археологічних розкопок оригінальні за планом фундаменти стаєнь»²⁴.

Від часу публікації статті Ігоря Мицька спеціальні польові дослідження, які допомогли би віднайти стайні, на території пригородка не проводилися. Та навіть якби такі дослідження і пройшли, результат навряд чи був би позитивний. Уважніше придивімося до наведеної вище цитати. Нелогічно звучить теза про те, що друкарня і школа *знаходилися при стайні*. Немає сумнівів у тому, що дослідник неправильно відчитав фрагмент із джерела. Причиною могла стати погана якість копії дільчого акту або ж традиційна пастка джерел XVI-XVII ст. – брак розділових знаків. Історики, які працюють з документами окресленого періоду, часто зіштовхуються з цією проблемою і чудово знають, наскільки непросто буває поставити кому чи крапку у тексті. Часом від рішення дослідника залежить сенс речення, а то й цілого документа. У нашому випадку, звіривши кілька копій дільчого акту, вважаємо, що цитований Ігорем Мицьком фрагмент слід читати інакше: «В пригородку стайня з [розташованим] при ній подвір'ям. Друкарня і школа мають бути в спільному подаванні із зверхністю і покірністю»²⁵.

²⁰ Див., наприклад, *Равчук Г.Р.* По історичних пам'ятках міста Острога і його околиць. Путівник. – Львів, 1966. – С. 65. План міста є більш-менш точною копією «чертежа», вміщеного у першій статті Я. Перлштейна.

²¹ Стелу встановлено на кілька десятків метрів північніше від місця, де в XIX ст. було розташоване Острозьке дворянське училище.

²² *Мицько І.З.* Острозька слов'яно-греко-латинська академія (1576-1636). – Київ, 1990. – С. 29-30.

²³ *Мицько І.* Будівлі Острозької академії // Острозька академія XVI-XVII ст. 2-е видання, виправлене і доповнене / Ред.кол.: І. Пасічник (голова), П. Кралюк (відп. ред.) та ін. – Острог, 2011. – С. 64.

²⁴ Там само. – С. 65.

²⁵ Львівська національна бібліотека ім. В. Стефаника. – Відділ рукописів (далі скорочення: ЛНБ ВР). – Ф. 91, спр. 181/VI-4-ч. 1а, арк. 3; Archiwum Główne Akt Dawnych (далі скорочення:

Остаточно переконаємося у правильності даного прочитання після того, як у тексті дільчого акту ще раз натрапимо на дані про школу і друкарню. Повторна згадка була не випадковою. Річ у тім, що в 1603 р. сини князя Василя-Костянтина Острозького поділили пригородок з усіма його господарськими і житловими спорудами навпіл. Настільки важливі об'єкти, як школа і друкарня, мали знаходитися під опікою власників обох половин нижнього замку. Власне тому вони двічі згадані в ревізії – уперше при описі «уділу» князя Януша Острозького (див. вище наведену цитату), вдруге – під час опису частки його брата князя Олександра («Drukarnia y szkoła ma bydż w spólnym podawaniu, zwierzchnosci y posluszenstwie») ²⁶. Аналогічна ситуація простежується і за черговими ревізіями початку 1620-х років ²⁷.

Таким чином, жоден з інвентарів Острога першої третини XVII ст. ніяк не прояснює ситуацію з місцем знаходження Академії. Відомо лише, що вона перебувала десь в межах пригородка. Ми навіть не знаємо, на якій саме його частині – тій, що діслалася старшому з синів Василя-Костянтина Острозького, чи тій, яку успадкували діти його молодшого нащадка. В усіх обговорюваних вище документах школа з друкарнею фігурують не всередині опису пригородка, а після нього, причому без будь-якої географічної прив'язки. Припущення Ігоря Мицька про розташування Академії поблизу однієї з замкових брам при уважнішому прочитанні джерела також виглядає мало ймовірним.

* * *

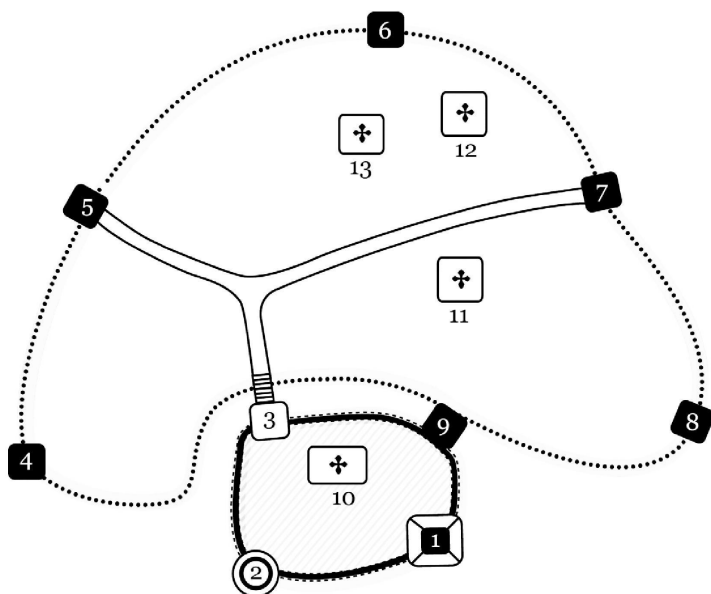
За відсутності архіву Острозької академії і через брак прямих свідчень про її місце розташування може скластися думка, що подальші пошуки є безперспективними. Проте це не так. Шанс отримати відповідь на поставлене питання дає на позір незначущий висновок про локалізацію школи в межах пригородка. В цій частині Острога знаходилося чимало важливих мікротопонімів, які час від часу потрапляли на сторінки документів у зв'язку із різними колізіями в житті князів Острозьких, їхніх слуг, підданих і гостей міста. Скарги про вбивство, поранення, побиття чи образу честі, заяви про вручення позовів,

AGAD). – Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi. – Sygn. 127/1684, s. 4 (f. 6 за старою нумерацією); Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття / Упорядник В. Атаманенко. – Київ-Острог-Нью Йорк, 2004. – С. 75.

²⁶ ЛНБ ВР. – Ф. 91, спр. 181/VI-4-ч. 1а, арк. 8; AGAD. – Archiwum Lubomirskich z Malej Wsi. – Sygn. 127/1684, s. 20 (f. 26 за старою нумерацією); Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 79. Польська версія документа дозволяє припустити, що в подаванні дідичів Острога була лише школа, однак спосіб розміщення речення у тексті і наступні джерельні згадки підказують, що в обопільній юрисдикції співвласників була також і друкарня.

²⁷ Biblioteka Zakładu Narodowego im. Ossolińskich Polskiej Akademii Nauk we Wrocławiu. – Rkp. 3669/II, k. 196; Центральний державний історичний архів України в м. Києві (далі скорочення: ЦДАК України). – Ф. 25, оп. 1, спр. 131, арк. 461; Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 185, 296.

описи нерухомої власності померлих княжих слуг і городян, візитації храмів та багато інших документів містять цінну інформацію, яка допомагає розібратися у топографії міста над Вілією. Серед важливіших об'єктів, які лежали в нижньому острозькому замку і частіше за інші згадувалися в судових справах, були дві церкви і костел, три башти, чотири в'їзні брами, а також міст, який сполучав пригородок із дитинцем. Втім, особлива наша увага буде прикута не до них, а до земельних володінь шляхти, яка служила Острозьким і прагнула посідати житло якнайближче до резиденції своїх патронів.

Верхній і нижній острозькі замки

Верхній острозький замок (дитинець)

Нижній (окольний) острозький замок (пригородок)

У м о в н і п о з н а ч е н н я:

1. Вежа мурована; 2. Кругла (нова) вежа; 3. В'їзна брама з пригородка в дитинець; 4. Велика дерев'яна башта над ставом; 5. Виїзна брама з пригородка на Загороддя; 6. Башта без верху над міським парканом; 7. Виїзна брама з пригородка на ринок; 8. Дерев'яна башта над мостом навпроти шпиталю; 9. Брама в рові до млинів; 10. Богоявленський собор; 11. Пречистенська церква; 12. Миколаївська церква; 13. Костел Успіння (Внебовзяття) Пресвятої Діви Марії

На початку XVII ст. слуги володіли в окольному замку трьома десятками дворів, які за згоди патрона відписували у спадок нащадкам, заставляли або продавали²⁸. Земельні трансакції часто супроводжувалися коротким описом нерухомого майна і практично завжди – окресленням меж ділянки. Інформація про її розташування фіксувалася і в князівських привілеях. Так, якщо хтось зі слуг князя помирав без дітей, а родичі небіжчика не користувалися прихильністю власника Острога, земля поверталася до рук цього останнього, який надавав її у посесію іншому слугі. Добре ілюструють цю ситуацію кілька привілеїв 1620-1630-х років, якими Анна-Алоїза Ходкевич затвердила родину Александра Стажицького у праві посідати «Боровицький плац»²⁹. На них слід звернути особливу увагу, адже згаданий плац, як дізнаємося з привілеїв, лежав неподалік від «руської школи», тобто Академії. Для початку ближче познайомимося з посесорами нерухомості, про яку йтиметься далі.

Александр Стажицький (Старицький) був шляхтичем герба Остоя, який походив з Руського воєводства. Кар'єру починав у 1610-х роках на дворі Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких, після смерті яких опинився у свиті їхньої молодшої сестри Анни-Алоїзи Ходкевич. Про те, наскільки важливою фігурою в оточенні вдови великого литовського гетьмана був Стажицький, свідчить та обставина, що він постійно супроводжував свою господиню у подорожах. Підпис пана Александра бачимо на багатьох важливих документах, виданих у канцелярії пані Ходкевичевої. В якості плати за вірність дістав у тримання містечко Смолдирів і кілька сіл в Острозькій та Берездівській волостях. Особливе ставлення до Стажицького підкреслювало і те, що Анна-Алоїза була хрещеною матір'ю одного з його синів³⁰. Неподалік від острозького фарного костелу (місця звершення таїнства) нашому герою належав двір, який знаходився на «Боровицькому плацу».

Чому плац, тобто ділянка, була названа «Боровицькою»? Тому що до Стажицьких вона кілька десятиліть належала представникам роду Боровицьких. Ці люди входили до кола спадкових слуг князів Острозьких, на що вказувало і саме їхнє прізвище, утворене від назви села в столичній волості³¹. Останнім репрезентантом фамілії був острозький староста Ждан

²⁸ Детальніше про цю частину Острога див. мою статтю: *Тесленко І.* Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку («пригородку») наприкінці XVI – на початку XVII ст. // *Студії і матеріали з історії Волині.* 2009 / Редактор випуску Володимир Собчук. – Кременець, 2009. – С. 192-225.

²⁹ Тексти документів наведені у додатку до цієї статті.

³⁰ *Тесленко І.* Двір князя Януша-Павла Острозького // *Крізь століття.* Студії на пошану Миколи Крикуна з нагоди 80-річчя. – Львів, 2012. – С. 436-437 (біограма Александра Стажицького).

³¹ В Острозькій волості лежало дві Боровиці – Велика й Мала. Ці села посідали на службі представники двох не пов'язаних між собою спільним походженням родів панів Боровицьких. У даному випадку йдеться про Боровицьких герба Лук з Великої Боровиці (нині село в Білогірському районі Хмельницької області).

Боровицький, що помер без нащадків у 1600 році. Його майно успадкувала вдова Настасія Болбасівна, яка на 16 років пережила чоловіка і пішла з життя уже як пані Хрінницька. У шлюбі з луцьким земським суддею Іваном Хрінницьким дітей вона не народила, а жоден з її пасербів чи племінників першого чоловіка на момент смерті жінки не входив до числа слуг князів Острозьких. Саме через це вислужені Жданом Боровицьким володіння, у тому числі двір у нижньому замку, повернулися до рук власників Острога.

В інвентарі 1620 року на пригородку згаданий «пустий двір пана Боровицького»³². Наведене формулювання може свідчити про те, що Настасія Болбасівна з родиною другого чоловіка не мешкала у ньому і ця нерухомість тривалий час залишалася необжитою. Розподіл Острозького князівства, здійснений у 1621 році, визначив ім'я людини, від волі якої залежало, кому далі належатиме ця пуста. Нею стала Анна-Алоїза Ходкевич, яка вирішила надати двір у тримання Александру Стажицькому. Оригінал або хоча би копію цього документа віднайти поки що не вдалося, однак його існування впливає зі змісту двох підтвердних привілеїв 1627 і 1636 рр. Вони ж дозволяють припустити, що початково Стажицький отримав ділянку в тимчасове «держання» без чітко окресленого терміну посесії («до ласки»). Привілеїв з'явився між 1620 р., коли був укладений інвентар Острога з фіксацією пустого двора Боровицьких, і 1622 р., коли під час візитації католицького костелу підготовлено детальний перелік його парафіян, серед яких натрапляємо і на ім'я Александра Стажицького – власника садиби в нижньому острозькому замку³³.

Новий господар побудував на цій ділянці свій власний двір³⁴, а в 1627 р. випросив у Анни-Алоїзи Ходкевич дозвіл володіти ним разом з дружиною пожиттєво. Додатково в якості винагороди за вірну службу пана Александра на нерухомості записано 800 польських злотих. Без повернення суми дідичі Острога не мали права відібрати усе це майно в Стажицьких і їхніх нащадків. У 1636 році Анна-Алоїза видала іще один привілей, за яким пожиттєве право тримання двору було поширене і на дітей подружжя.

³² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 185.

³³ *Nomina parochianorum ex Visitatione Anni 1622* [в статті]: *Akta kościoła farnego ostrogskiego od r. 1622 co ważniejsze wydał Jakób Hoffman // Rocznik Wołyński. – Równe, 1934. – Т. 3. – S. 194.* Зі згадки в переліку парафіян острозького костелу випливає, що Александр Стажицький у 1622 р. ще був неодруженим юнаком: «Dwor p. Starzyckiego Alexandra młodzienc. Gospodarz w domu tym Jan Zubrzycki. Horsula żona iego».

³⁴ В обох привілеях Анни-Алоїзи Ходкевич (1627 і 1636 рр.) згадано про те, що Александр Стажицький разом з дружиною «dworek sobie swym kosztem zbudowali» на Боровицькій ділянці (ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 154, арк. 1551; спр. 198, арк. 1222). Буквально це означає, що старий двір, яким слуга пані гетьманової володів у 1622 р., мав бути знищений, а новий остаточно побудований не раніше, ніж Стажицький одружився з Кристиною Гумницькою (шлюб відбувся у період між 1622 і 1625 рр., див. *Nomina parochianorum...* – S. 194; ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 154, арк. 1544-1544 зв.). В привілеї 1636 р. зазначено, що житло Стажицьких було дерев'яним, але побудованим на мурованому фундаменті з погребамі (ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 198, арк. 1222).

В обох данинах пані гетьманової садиба Стажицьких чітко локалізована. Знаходилася вона «з одного боку поруч з руською школою, а з другого – коло двору пана Станіслава Закшевського»³⁵. Немає сумніву в тому, що згадана «руська школа» – це і є Академія, заснована в другій половині 1570-х князем Василем-Костянтином Острозьким. На початку 20-х років XVII століття, коли Александр Стажицький оселився в Острозі, навчальний заклад ще функціонував³⁶. Точна дата закриття школи невідома. Зазвичай її пов'язують з наслідками придушення виступів, які охопили Остріг навесні 1636 р. і призвели до введення в місті унії³⁷. У зв'язку з цими подіями згадка про школу в привілеї Анни-Алоїзи Ходкевич, датованому вереснем 1636 року, виглядає як сенсація. Втім, враховуючи, що фраза про місце знаходження двору Стажицьких в даному документі дослівно повторена за привілеєм 1627 року, із висновками поспішати не варто. Навіть коли будинок Академії залишався там само, де і раніше, навряд чи він і далі використовувався для навчання і виховання молоді у православній традиції.

* * *

Історія ліквідації «Волинських Афін» потребує додаткового вивчення. Вертаючися до теми цієї статті, відзначимо, що в нашому розпорядженні нарешті з'явилися перші справжні орієнтири, за допомогою яких можна спробувати встановити, де конкретно лежала Острозька академія. Завдяки роботам Якіма Перлштейна та Ігоря Мицька було відомо, що вона знаходилася десь на пригородку. Тепер знаємо, що поруч зі школою розташовувалися двори Александра Стажицького і Станіслава Закшевського. Перший з них був слугою і реципієнтом згаданих надань Анни-Алоїзи Ходкевич, а другий – її ж острозьким старостою. Таким чином, садиби обох шляхтичів перебували під юрисдикцією замкового уряду пані гетьманової. Для початку слід з'ясувати, де в межах пригородка лежали двори її слуг, і це нам дозволить суттєво звужити коло пошуку.

³⁵ ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 154, арк. 1551; спр. 198, арк. 1222: двір Стажицьких знаходився «z iedney strony wedle szkoły ruskiey, z drugiey strony wedle dworu pana Stanisława Zakrzewskiego». Це ж формулювання повторене у свідченні возного Миколая Рудзевського, який 10 жовтня 1636 р. ввів Стажицьких у володіння означеним дворцем. Знаходився він «з одное стороны водле школы руское, з другое стороны подле двору пана Станислава Закревського», див. Там само. – Спр. 201, арк. 1334 зв.

³⁶ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 22. Академія, або «руська школа» згадується в інвентарях Острожчини 1620 і 1621 рр., див. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 185, 296.

³⁷ Мицько І.З. Острозька слов'яно-греко-латинська академія. – С. 3, 67-71. Ініціатором ліквідації Академії вважають Анну-Алоїзу Ходкевич, проте прийняття доленосного рішення не могло відбутися без згоди кн. Владислава-Домініка Заславського, співвласника міста і співопікуна Академії.

Нагадаємо, що в 1603 році нижній замок був поділений навпіл між двома спадкоємцями Василя-Костянтина Острозького. В укладеному з цієї нагоди документі підкреслено, що під контролем старшого з його синів – князя Януша – мала перебувати східна лінія укріплень пригородка. Молодший князь Олександр повинен був піклуватися про належний стан паркану, який прикривав окольний замок із заходу³⁸. Шляхетські садиби в описі перераховуються без чіткої локалізації. Природно припустити, що вони, як і всі будівлі, розташовані в межах окресленого простору, були рівно поділені за географічним принципом. Відтак, двори слуг Олександра Острозького і його дочки Анни-Алоїзи слід було би шукати у західній частині пригородка. Засумніватися у цій гіпотезі примушують деталі справи про смертельне поранення в Острозі в березні 1609 р. пана Андрія Куровського. З матеріалів слідства дізнаємося, що шляхтич був слугою князя Олександра і жив у власному домі поруч із Пречистенською (Успенською) церквою *на південному сході* пригородка³⁹.

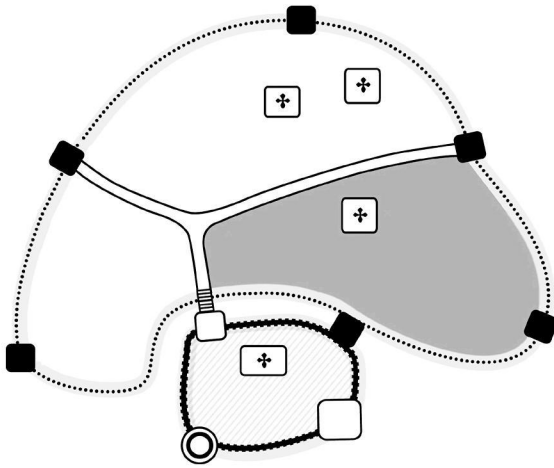
В досліджуваній період ця частина нижнього замку належала Анні-Алоїзі Ходкевич, підтвердження чому знаходимо в інвентарі Острожчини 1620 р. Описувати її ревізори почали від східної брами, що сполучала центр міста із пригородком. Найкоротший шлях з ринкової площі до князівської резиденції пролягав саме через неї. Проїхавши браму, подорожні опинялися на території, підконтрольній уже не міському, а замковому уряду. Далі «від тієї брами – читаємо в інвентарі, – по лівій стороні [знаходяться] шляхетські двори, [які тягнуться] до дороги, що йде через осердя пригородка повз католицький костел»⁴⁰. Вміщений після цієї фрази перелік власників нерухомості не залишає місця для двозначних висновків. Двори слуг Анни-Алоїзи Ходкевич були компактно розташовані *таки у південно-східній частині* нижнього замку. Тут бачимо і садибу багаторічного острозького старости Станіслава Закшевського, і пустий двір Боровицьких, в якому незабаром оселиться Олександр Стажицький. Десь поруч варто шукати і будинок «руської школи».

У правильності останнього припущення переконує те, що південно-східний район пригородка був цілком відокремлений від сусідніх дільниць дорогами. Головна з них проходила через увесь нижній замок, з'єднуючи дві в'їзні брами (через східну, як ми вже знаємо, можна було потрапити до ринкової площі, а через західну – до елітного острозького району, відомого як Загороддя). В самому серці пригородка до центральної траси примикала бічна дорога з дитинця. Враховуючи цю обставину і пам'ятаючи, що Академія впритул межувала з двором Стажицьких, знаходитися вона могла тільки у

³⁸ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 74, 79.

³⁹ Тесленко І. Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку... – С. 213-214.

⁴⁰ Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 185: Most od miasta do przygodka. Brama, w ktorej wrota na zawiasach [...] Nad bramą baszta, dachem hontowym pobita. Na tey baszcie zegar zalaszny ze wszystkimi instrumentami i cymbalem [...] Od tej bramy [...] dwory szlacheckie po lewej ręce po drogę, która idzie przez srzodek przygodku mimo kościół katolicki.

Південно-східна ділянка
нижнього острозького замку
(виділена сірим кольором)

південно-східній частині замкової гори.

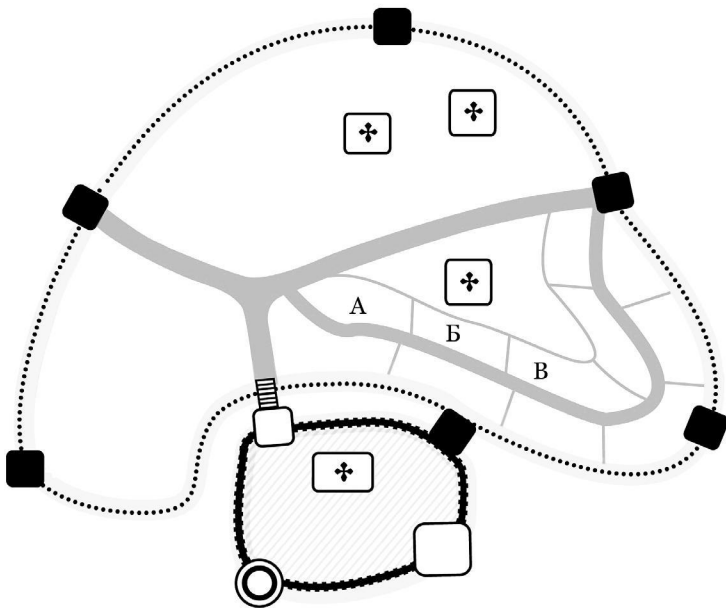
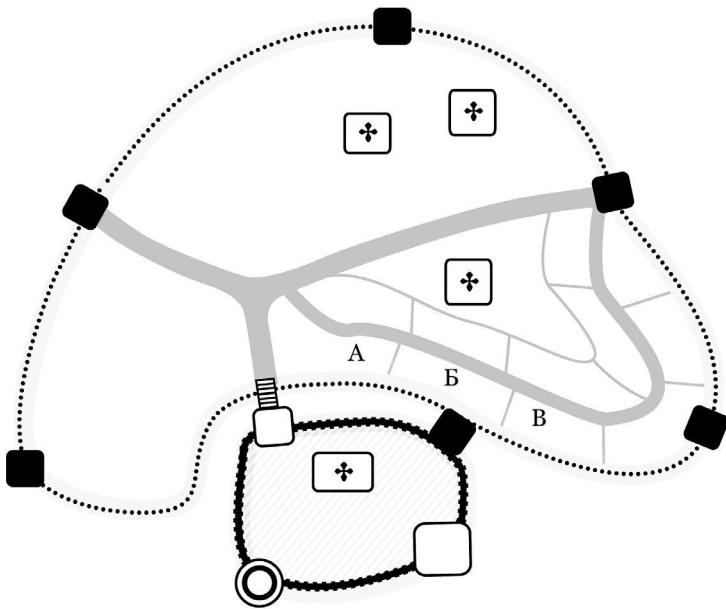
Процитований вище фрагмент інвентаря допоможе ще більше звузити коло пошуку, якщо звернемо увагу на деталі: шляхетські садиби починалися за в'їздом на пригородок *зліва від брами*, і тягнулися вони *до дороги*, яка йшла повз костел. Достатньо подивитися на карту Острога, аби побачити, що східна брама стояла власне на цій дорозі. Розташування шляхетських садіб не *уздовж*, а саме *до* неї може мати тільки одне пояснення: одразу за брамою зліва починалася «шляхетська»

вуличка, яка дугою проходила паралельно до паркану, оминала Пречистенську церкву і завершувалася в місці повторного злиття із головною магістраллю нижнього замку. Залишається тільки гадати, чи двори князівських слуг простягалися суцільною смугою з якогось боку проїзду, чи були розсіяні обабіч нього. Так чи інакше, Академія знаходилася десь поміж цих дворів, найімовірніше – вкінці «шляхетської» вулиці, ближче до перехрестя двох доріг.

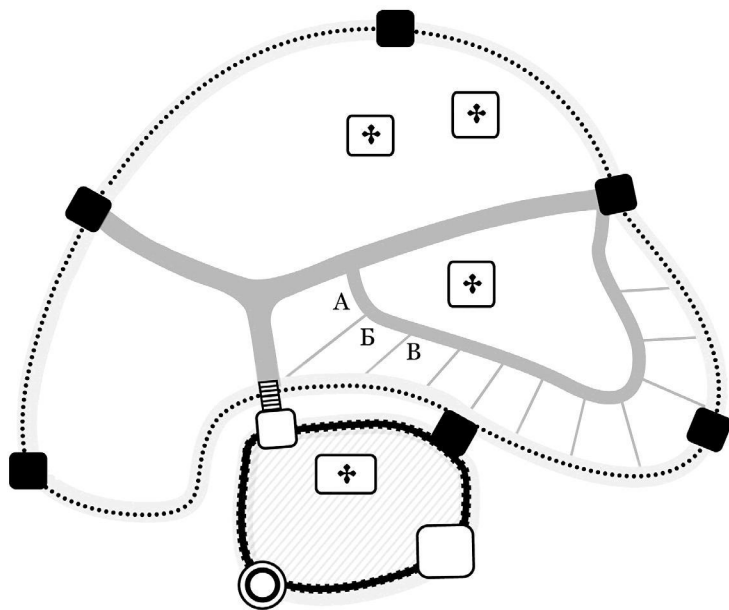
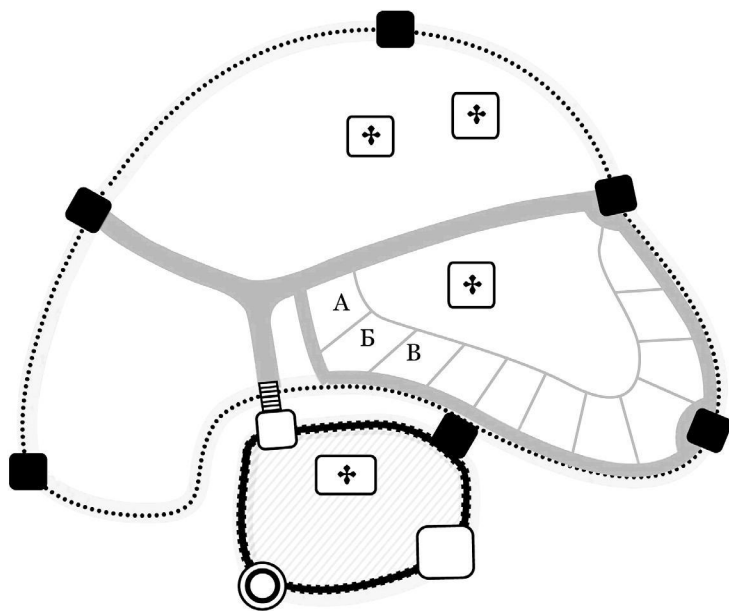
На користь озвученої гіпотези говорить прописана у джерелах «адреса» двору Боровицьких (Стажицьких), який, нагадаємо, межував зі школою. У дільчому акті 1603 року він названий першим⁴¹, в інвентарі 1620 року – останнім. Це дозволяє припустити, що наш головний орієнтир розміщувався на одному з країв «шляхетської» вулиці. Якому саме? Перелік 1603 року відповіді на це питання не дає, а от з реєстру 1620 р. випливає, що «Боровицький плац» лежав якнайдалі від брами, наприкінці проїзду⁴². Сусідня щодо нього

⁴¹ За дільчим актом 1603 р. на частині князя Олександр Острозького було одразу три двори Боровицьких. Перший належав старості Ждану Боровицькому з Великої Боровиці, два інших – його однофамільцям Юрію і Василю Боровицьким з Малої Боровиці. До початку 20-х років XVII ст. нащадки Юрія і Василя втратили і свій двір у пригородку, і вислужене пращурами село. Можливо, новим власником їхньої ділянки в нижньому острозькому замку був згаданий в інвентарі 1620 р. Стефан Войнаровський, тодішній посесор Малої Боровиці, слуга Адама-Костянтина і Януша-Павла Острозьких, пізніше Анни-Алоїзи Ходкевич, див. Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 79, 185, 231; *Тесленко І.* Шляхетська нерухома власність у «нижньому» острозькому замку.... – С. 203-204. Про Войнаровського детальніше див. *Тесленко І.* Двір князя Януша-Павла Острозького. – С. 437.

⁴² Описи Острожчини другої половини XVI – першої половини XVII століття. – С. 185: *Od tej bramy [...] dwory szlacheckie po lewej ręce po drodze, która idzie przez szrodek przygodku mimo kościoła katolicki, które w dziale są opisane: dwor p. Krzczowskiego, dwor p. Modrzewskiego,*

Можливі варіанти розташування «Шляхетської» вулиці і Академічної ділянки на ній

Умовні позначення:

А. Академічна ділянка;

Б. «Боровицький плац» – володіння сім'ї Александра Стажицького;

В. Ділянка Станіслава Закшевського

садиба Станіслава Закшевського мала знаходитися ближче до Пречистенської церкви⁴³, а розташована з іншого боку школа – над однією з двох доріг, які проходили територією пригородка.

* * *

Підіб'ємо проміжні підсумки нашого дослідження. Традиція пов'язувати Академію і друкарню Івана Федорова з приміщенням Острозького дворянського училища була започаткована в історіографії у 40-х роках XIX століття. Ключову роль у її формуванні зіграла публікація Василя Домбровського, який у пошуках місця цих об'єктів спирався на таке ненадійне джерело інформації, як свідчення старожилів. Некритично прийнявши висновки попередника, Яким Перлштейн, водночас, навів переконливі докази на користь розміщення Академії на початку XVII ст. в межах нижнього острозького замку (пригородка). Серед інших документів, в яких згадано навчальний заклад, особливу цінність мають нещодавно виявлені привілеї Анни-Алоїзи Ходкевич, адресовані родині її слуги Александра Стажицького. Аналіз даних дозволив уточнити локалізацію «руської школи». Розташовувалася вона у південно-східній частині пригородка поміж дворів шляхти-слуг князів Острозьких. Фасад школи міг виходити на одну із доріг, які перетинали нижній замок в самому його центрі.

Таким чином, будинок дворянського училища (після освітньої реформи 1864 р. – прогімназії) знаходився зовсім поруч із місцем, де раніше стояла Академія, а можливо, і безпосередньо на ньому. Складно сказати, чи цей збіг є випадковий. Очевидно, варто детальніше вивчити історію споруди, в якій студіювали діти острозького дворянства. Завдання це потребує спеціального дослідження, а поки слід визнати, що в нас, на жаль, немає жодної фотографії чи малюнка із зображенням навчального закладу. Відомо лише, що в сорокові роки XIX століття корпус училища виглядав настільки старим, що дехто датував його будівництво добою Острозьких⁴⁴.

На нашу думку, до часів Домбровського і Перлштейна споруда Академії не дожила. Справа не тільки в тому, що після втрати функціонального призначен-

dwor p. Semena Kryczewicza, dwor p. Drzewieckiego, dwor p. Zakrzewskiego, dwor p. Chorzewskiego, dwor p. Wielohorskiego, dwor p. Kosakowskiego, dwor p. Woynarowskiego, *dwor pusty p. Borowickiego* [виділення наше – *IT.*].

⁴³ В інвентарі 1620 р. двори Закшевського і Боровицького не згадані поруч, проте в аналізованих привілеях Анни-Алоїзи Ходкевич прямо сказано, що вони мають спільну межу. Це свідчення має для нас першорядне значення.

⁴⁴ Окрім Василя Домбровського, Якіма Перлштейна і Станіслава Кардашевича Острозьку академію і (або) друкарню Федорова у стінах дворянського училища (прогімназії) розміщували Тадеуш-Єжи Стецький і Юзеф Кпивицький, див. *S[tecki] T[adeusz]*. Ostróg // *Encyklopedia powszechna*. – Warszawa, 1865. – Т. 20. – С. 152; *Krz[ywicki] J[ózef]*. Ostróg // *Słownik geograficzny królestwa polskiego i innych krajów słowiańskich* / Wyd. F. Sulimierski, B. Chlebowski, W. Walewski. – Warszawa, 1886. – Т. 7. – С. 683.

ня вона, займаючи помітне місце у замку, могла бути розібрана⁴⁵. Навіть коли шкільний корпус і далі використовувався як житловий дім, адміністративний або господарський об'єкт, він не мав шансів вціліти у полум'ї війни, яка охопила Річ Посполиту всередині XVII ст. Упродовж перших років Хмельниччини центральна частина міста була майже повністю знищена. Ревізія острозьких земель Анни-Алоїзи Ходкевич, датована 1654 роком, взагалі не згадує поруч із дитинцем окольного замку. Як видається, всі його дерев'яні укріплення і споруди були спалені під час бойових дій та заворушень попередніх років⁴⁶.

Можна, звісно, припустити, що і після знищення школи її давнє місце розташування було добре відомим. Тож чи не передавалася пам'ять про Академію з покоління в покоління? Теперішній рівень знань про місто і його городян не дозволяє ані підтвердити, ані спростувати наведене припущення. Зрозуміло, що спогад про Академію жив допоки жили люди, які пам'ятали довоєнний Остріг. Більш-менш точно орієнтувалися в давній топографії міста їхні діти і, можливо, онуки. Проте з плином часу знання, що функціонували на рівні усної традиції, були приречені на забуття. Важливу роль у цьому процесі зіграла радикальна зміна етнічної і конфесійної структури населення Острога. У другій половині XVII – XVIII столітті найчисельнішою в місті була єврейська громада, а християни поділялися на вірян Римо-Католицької і Унійної Церков. Академія не була для них таким же символічним об'єктом, як для православних острожан ще на початку XVII століття. Власне, через цю обставину до пізніх свідчень місцевих старожилів слід ставитися дуже обережно.

Відповіді на питання про те, чи є насправді якийсь зв'язок між «Волинськими Афінами» і Острозьким дворянським училищем, і де саме знаходилася будівля Академії, дадуть подальші архівні пошуки та археологічні розкопки. Особлива увага має бути прикута до інвентарів і земельних трансакцій, які допоможуть побачити, як відроджувався Остріг після припинення активних бойових дій. Нова забудова з'явилася і на тій частині міста, де колись розташовувався пригородок. Його повторне освоєння здійснювалася спадкоємцями Анни-Алоїзи Ходкевич і Владислава-Домініка Заславського, а також їхніми слугами. Серед осіб, що пред'явили свої права на землю у межах зруйнованого нижнього замку, бачимо і Александра Стажицького. Після війни старий слуга князів Острозьких вирішив позбутися власної ді-

⁴⁵ На думку Ігоря Мицька, Академія була дерев'яною, імовірно, двоповерховою спорудою досить значних розмірів (на 4-7 кімнат), див. *Мицько І.* Будівлі Острозької академії. – С. 65.

⁴⁶ Національно-визвольна війна в Україні. 1648-1657. Збірник за документами актових книг / Кер. проекту О.В. Музичук; упор.: Л.А. Сухих, В.В. Страшко. – Київ, 2008. – С. 493, 495, 530, 558, 567, 657, 676, 711, 712, 783-784 (завірені присягою свідчення острожан про спустошення міста з інформацією про кількість дворів у ньому, 1650-1655 рр.); *Описи Острозьчини другої половини XVI – першої половини XVII століття.* – С. 363-369 (ревізія 1654 р.). Після припинення війни окольний замок мав бути частково відновлений. Маємо згадки кінця XVII ст. про споруди в його межах, див. ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 417, арк. 45 зв. (двір родини Жмудських в пригородку).

лянки, відписавши її Ярославському бенедиктинському кляштору. Вибір шляхтича був не випадковим. По смерті дружини й усіх трьох синів його єдиною спадкоємицею залишалася дочка Йоана, яка незадовго до початку Хмельниччини прийняла постриг у згаданій обителі⁴⁷.

27 січня 1660 р. двоє останніх представників родини Стажицьких з'явилися у Перемишльському земському суді, аби заявити про передачу ярославським бенедиктинкам свого «грунту, або парцелі», що лежала в острозькому пригородку між руською школою і двором шляхетного Станіслава Закшевського⁴⁸. На нашу думку, ця локалізація, дослівно взята зі старих привілеїв Анни-Алоїзи Ходкевич, не може бути доказом тривалішого, ніж вважалося раніше, існування Академії. Життя не стояло на місці – до 1660 року Остріг сильно змінився. Задовго до цієї дати помер згаданий в документі Станіслав Закшевський, а його колишній двір, як і вся власність острозької шляхти, руська школа і цілий пригородок пішли у небуття. Запозичення давньої формули про межі ділянки було здійснене Стажицькими для

⁴⁷ У 1647 р. Александр Стажицький відписав дочці, уже черниці-бенедиктинці, величезну «посагову суму» в 44.000 польських злотих. Для прикладу, коли в 1633 р. свою обітницю в цьому ж кляшторі складала дочка поморського воєводи Анна Костчанка, її посаг дорівнював 13.000 злотих, див. *Makara J. Dzieje parafji jaroslawskiej*. – Jarosław, 1936. – S. 252-253.

⁴⁸ Центральний державний історичний архів у м. Львові (далі скорочення: ЦДАЛІ України). – Ф. 14, оп. 1, спр. 127, арк. 969-974 (визнання Стажицьких у Перемишльському земському суді); ЦДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 293, арк. 689 зв.-693 (уписання перемишльського екстракту до книг Луцького гродського суду, 22 лютого 1661 р.). Окрім двору в Острозі, Стажицький разом з дочкою передав ярославським бенедиктинкам свої права на ще одну садибу з фільварком у Дубні, містечко Смолдирів з Суемцями, маєток Брухналь, села Лисиче, Переволоку і Хоняків в Острозькій волості, Розбож і Миротин під Переворськом. Перераховані володіння Стажицькі посідали у різних сумах, що разом дорівнювали майже 60.000 злотим, див. *Makara J. Dzieje parafji jaroslawskiej*. – S. 252, 254; ЦДАЛІ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 390, с. 1315-1317 (запис у книгах Перемишльського гродського суду від 1 червня 1660 р.: визнання возного Миколая Моравського про те, що разом зі свідками Яном Томашевським і Єжи Ломницьким він 3 лютого 1660 р. ввів ярославських бенедиктинок у володіння селами Лисиче, Хоняків і Переволока), 1319-1320 (його ж визнання, записане тоді ж і до тих же книг, про те, що разом з Яном Томашевським і Єжи Ломницьким він 5 лютого 1660 р. ввів ярославських черниць у володіння Смолдирівим і Суемцями); ф. 14, оп. 1, спр. 127, с. 646-647 (запис у книгах Перемишльського земського суду від 28 січня 1659 р.: визнання возного Ференца Мужака про те, що разом зі свідками Себастьяном Конським і Вавжинцем Стпиляцьким він 4 червня 1658 р. ввів ярославських бенедиктинок у володіння двором в Дубні), 957-963 (запис Александра Стажицького і його дочки Йоани, оприлюднений в тому ж суді 27 січня 1660 р., про передачу Ярославському бенедиктинському кляштору містечка Смолдирова і села Суемець), 964-969 (їх же запис, визнаний тоді ж і у тому ж суді, про передачу ярославським бенедиктинкам своїх прав на села Лисиче, Хоняків і Переволку). Іменем абатиси ярославського конвенту Анни Костчанки шляхтич Павел Горлінський 22 лютого 1661 р. пред'явив для вписання в луцькому гроді всі згадані вище екстракти з перемишльських книг, див. ЦДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 293, арк. 693-694 (введення бенедиктинок у володіння селами Лисиче, Хоняків і Переволока), 694-695 (введення у володіння двором в Дубні), 704-708 (запис на Лисиче, Хоняків і Переволоку), 708-712 (запис на Смолдирів і Суемці), 713 зв.-714 зв. (введення у володіння Смолдирівим і Суемцями). Дякую Андрію Фелонюку і Богдані Петришак за уточнення номерів сторінок із записами Стажицьких в перемишльських гродських і земських книгах.

того, аби прив'язати свій запис до надань пані гетьманової і, у такий спосіб, забезпечити нових власників від можливих проблем із посіданням землі.

В якому б стані не перебувала означена ділянка, проблем із її віднайденням не виникло: на початку лютого 1660 р. возний здійснив акт введення у володіння «Боровицьким плацом» сестер-бенедиктинок⁴⁹. Успішність проведення процедури підтверджує і без того очевидний факт: жителі повоєнного Острога добре знали, де раніше знаходилася Академія. Яка споруда з'явилася у цей час на її місці – поки невідомо⁵⁰. Маємо надію, що у подальших пошуках нам допоможе новий орієнтир: від 1660 року «академічний» плац межував із ґрунтом ярославських черниць. Детальнішу інформацію про нього, а можливо, і суміжні землі, варто пошукати в архіві цієї обителі.

Додатки

1627, грудня 20. Луцьк. – Привілей Анни-Алоїзи Ходкевич про дозвіл Александру Стажицькому і його дружині Кристині Гумницькій пожиттєво посідати побудований ними двір в нижньому острозькому замку, з допискою на ньому 800 польських злотих.

Ia, Anna xiężna na Ostrogu Karolowa Chodkiewiczowa, woiewodzina wilen-ska, odstąpiwszy swey własney ziemskiey iurisditicy, a pod ten samą siebie, dobra wszystkie y potomki swoie poddawaiąc, tym listem moim iawnie wyznawam, iz mając przystoiny wzgląd na wierne y stateczne posługi y zyczliwosci urodzonego pana Alexandra Starzyckiego, ktore wprzod godney pamięci xiążętom ich m[ilo]sciom Konstantemu y Ianuszowi Ostrowskim, braciey moiey, a potem mnie samey az do tego czasu chętliwie y szczyrze oddawał y oddawa, chcąc go tym chętlivszego w przedciewziętey zyczliwosci do siebie przygarnąc, w nagrodę zasług iemu samemu y urodzoney || [арк. 1551] Krystynie Humnickiego Starzyckiey, małzonce iego, na placu moiem w zamku ostrogskim, nazwanym borowickim, z iedney strony wedle szkoły ruskiey, z drugiey strony wedle dworu pana Stanisława Zakrzewskiego leżącym, na którym pomieniony pan Alexander Starzycki z małzonką swą dworek

⁴⁹ ЦДІАЛ України. – Ф. 13, оп. 1, спр. 390, с. 1317-1319 (визнання возного Миколая Моравського, записане у перемишльських гродських книгах 1 червня 1660 р., про те, що у супроводі Яна Томашевського і Єжи Ломницького він 4 лютого того ж року «ув'язав» черниць ярославського кляштора у ґрунт, який їм дарували Стажицькі); ЦДІАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 293, арк. 712-713 зв. (пред'явлення перемишльського екстракту в Луцькому гродському суді 22 лютого 1661 р.). В оригіналі ділянка Стажицьких помилково названа не Боровицькою, а Броницькою («Bronicka»).

⁵⁰ За словами Юзефа Кшвицького, будинок Академії у XVIII столітті використовувався як літня резиденція брацлавського воєводи кн. Яна-Каєтана Яблоновського (1699-1754), а у пізніші часи його приміщення займало Острозьке дворянське училище, див. *Krzyszwicki J[ózef]. Ostróg. – S. 683*. Зрозуміло, що Академія і двір Яблоновських були зведені у різний час, але не можна виключати того, що лежали вони на одній і тій же ділянці.

sobie swym kosztem zbudowali, ze wszytkim prawem, własnością y przynależnością, pozytkami teraz y napotem z tego placu iako kolwiek przychodzącemi, nie dla siebie ani dla potomkow moich nie zostawiając, ieno iako w swoim uzywaniu y okresleniu iest, dozywocie y uzywanie dozywotne az do zywota iego samego y małzonki iego paniey Krystyny Humnickiey Starzyckiey zapisuię, daię y naznaczam, y na oswiadczenie większey łaski tymze panom Starzyckim małzonkom *summe* osmseth złotych polskich daię, daruię y na temze placu zapisuię y uisczam, waruiąc iednak to, iz po wysciu dozywocia pomienionych panow Starzyckich małzonkow potomkowie ich nie maią z tego placu ustępowac az im ta *summa* osmseth złotych polskich przez mie albo potomkow moich zapłacona będzie.

Dworek ten, na tem placu będący, przez pana Starzyckiego zbudowany, po dozywociu iego y małzonki iego abo tez y za zywota ich wolno będzie pomienionemu panu Starzyckiemu, małzonce y potomkom ich komu chcąc darowac, dac y z tego placu iako swoy własny zebrac, a po wysciu dozywocia potomkom pomienionych małzonkow rumaciey niedziel dwanascie krom wszelakiey praepeditiey ode mnie y od potomkow moich zapisuię, w ktory to plac y przynależności iego pomienionym małzonkom realney posesiey zaraz dopuszczam y na gruncie przez woznego y szlachtę, ktorych sobie || [арк. 1551 зв.] pomienienie małzonkowie sposobią, urzędownie puscic powinna będą.

Wolno iest y będzie pomienionym małzonkom tego placu y dworu az do zywota swego, a po wysciu dozywocia pod czas rumatiey potomkom ich spokojnie zazywac y dzierzec, w czym ia sama, a po mnie potomkowie moje pomienionym małzonkom y pod czas rumatiey potomkom ich zadney trudności y impedimentu czynic y zadawac nie mam, nie maią y nie będą mogli, y owszem od wszelakich trudności y impedimentow prawnych y nieprawnych z iakiey kolwiek miary y occasiey ten plac zachodzących y obciążających u kozdego sądu y urzędu bronie y zastępowac mam y powinna będę, a po mnie potomkowie moje (ktorych tym zapisem moim względem ciężaru euictiey obowiązuię) maią y powinni będą tylekroc, ileby tego potrzeba była tak, iakoby zawsze pan Starzycki y małzonka iego w dzierzeniu placu mianowanego az do zywota swego spokojnie zostawali, pod zakładem szesci tysięcy złotych polskich, o ktory zakład w niedosyc uczynieniu zapisowi temu przez mie albo potomki moje na załobę pana Starzyckie[go] y małzonki iego pozwana będąc, a po mnie potomkowie moje pozwanie będąc do ktorego kolwiek sądu y urzędu woiewodstw wołyńskiego, kiiowskiego y brasławskiego⁵¹, bez zadnych dillacy y excepcy powinna sie sprawic zapisowi temu tak we wszytkim, iako w namnieyszy rzeczy dosyc uczynic, a po mnie potomkowie moje powinni będą tyle, ileby tego potrzeba była, maią y powinni będą.

I na tom dała ten moy list dobrowolny zapis || [арк. 1552] s pieczęcią y s podpisem ręki moiey y ich m[iło]sci panow przyziaciół moich, nizey przy pieczęciach mianowanych.

⁵¹ Так в оригіналі, має бути: брацлавського.

Pisan w Łucku roku Panskiego tysiąc szesc seth dwudziestego siodmego m[ie]s[ią]ca decembra dwudziestego dnia.

Anna Chodkiewiczowa na Ostrogu, woiewodzina wilenska, ręka.

Andrzej Komowsky⁵², m[anu] p[ropria].

I[an] Ianuszewsky, m[anu] p[ropria].

Adam Pawłowicz, m[anu] p[ropria].

ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, стр. 154, арк. 1550 зв.-1552. Анна-Алоїза Ходкевич пред'явила цей лист для вписання до актових книг, особисто з'явившись в Луцькому городському суді 20 грудня 1627 р.

1636, вересня 23. Луцьк. – Привілей Анни-Алоїзи Ходкевич, виданий Александру Стажицькому, про підтвердження попереднього листа на двір в нижньому острозькому замку та поширення права його пожиттєвої посесії на синів шляхтича.

Ia, Anna na Ostrogu Chodkiewiczowa, woiewodzina wilenska, hetmanowa Wielkie[g]o X[ie]z[st]wa Litewskiego, odstępiwszy⁵³ swoiey własney iurisditiey, a pod teraznieyszy zapis y obowiązki iego samą siebie, potomki y dobra moie wszystkie poddaiąc, iawnie y dobrowolnie wyznawam, iz mając przystoyny względ na wierne a stateczne || [арк. 1222] posługi y zyczliwosci urodzonego pana Alexandra Starzyckiego, ktore wprzod godney pamięci xiażentom ich m[i]łosciom Constantemu y Ianuszowi Ostrowskim, braci moiey, a potem mnie samey az do tego czasu oddawał, w nagrodę tych zasług zapisałam mu była y urodzoney niegdy paniey Kristinie z Humnisk, małzonce iego, na placu moim w zamku ostrogskim, nazwanym borowickiem, z iedney strony wedle szkoły ruskiej, z drugiej strony wedle dworu pana Stanisława Zakrzewskiego leżacem, na którym pomienieni panowie Starzyccy dworek sobie kosztem swoim własnym zbudowali, dozywocie z przypisaniem summy osmuset złotych polskich względem kosztuw y nakladow.

Chcąc tedy prze⁵⁴ teyze wdzieczności y łascę swey tak pomienionego pana Alexandra Starzyckiego, iako tez potomkow iego, z pomienioną panią Krystyną z Humnisk zplodzone, zachowac, ie[m]ju same[m]ju y synom iego, osobliwie Ignacemu Ierze[m]ju, Alexandrowi Carolowi, Woyciechowi Stephanowi Starzyckim, na temze placu y dworku, przez panow Starzyckich kosztownie zbudowanym, ze wszystkim prawem, panstwem, własnością y przynależnościami uzywanie dozywotne zapisuię, y summe osmset złotych na temze placu, yz są tam sklepy ziemną wymurowane, assecuruię, wnoszę y uisczam.

Wolni tedy są y będą pomienieni panowie Starzyccy, ociec z synami, tak wszyscy wespol, iako tez po zesciu ktorego kolwiek z nich, a nawet chocia y

⁵² Так в оригіналі, має бути: Komonsky.

⁵³ Слово правлене; початково було написано: odstępiąc.

⁵⁴ Так в оригіналі, має бути: przy.

ieden zyiący pozostały az do ostatnego kresu swego zycia tego placu y dworka ze wszytkiemi pozytkami mocą zapisu terazniejszego [u]zywac, waruiąc to iednak, ze po zesciu ostatnego dozywotnika potomkowie panow Starzyckich s tego placu y sklepow murowanych, ktore przy gronciech zostawac maia, nie powinni ustąpic, az im albo przez mie samą, albo przez potomki moię ta summa osmset złotych uiszczona y istotnie zapłacona będzie.

Budinek drzewiany tego dworka wszytek w dispositiey y szafunku potomstwa panow Starzyckich ma zostawac, ktory im wolno lubo zniesc, lubo tez ko[m]u chciec przedac, dac y darowac, ktory plac, dworek y summa na nim uiszczoną istotney possessiey panom Starzyckim przez woznego y dwoch szlachcicow, przez nich na to || [арк. 1222 зв.] sposobionych, zarazem dopuszczam, y oney przeszkadzac nie mam, owszem zapisuię się ze wszytkich dobr moich y potomstwo swoje obowiazuię panow Starzyckich dozywotnikow tak wszytkich, iako tez po zesciu ktorego kolwiek z nich pozostałych, az do ostatnego punktu zycia, chocia y z nich iednego zyiącego, od wszelakich trudności prawnych ten plac, dworek y summe osmset złotych zachodzących tylekroc, ilekroc będzie potrzeba, u kazdego sądu y urzędu bronie y zastępowac.

Rumatiey po oddaniu summy osmiuset złotych z placu y sklepu y dworka potomkom panow Starzyckich z uzywaniem placu, sklepu y dworka bez wszelakiey praepeditiey niedziel dwanascie, zupełnie y nierozerwanie po sobie ydących, pozwalam, ktorym wszytkim conditiom y obowiazkom wyzey namienionym ia, Anna na Ostrogu Chowkiewiczowa, woiewodzina wilenska, powinna dosic czynic pod zakładem osmiset złotych polskich, do kazdey szczegulnie conditiey y paragrafu sciongaiącym się, do czego y po[to]m[s]t[w]o swoje obowiazuię, o ktory zakład y sprzeciwienie się temu zapisowi me[m]u y ktorey kolwiek conditiey ia, zeznawaiąca, do ktorego kolwiek sądu, urzędu ziemskiego, grodzkiego woiewodstwa wołyńskiego z potomkami swemi pozwana będąc na instantią panow Starzyckich y ktorego kolwiek z nich pozostałego albo wienc potomkow ich, powinnam się na pierwszym terminie, iako na zawitem, bez zadnych controuersiey, delatiey y exceptiey, teraz y napotem doscipem ludzkim wynalezionych, sprawic y te[m]u zapisowi me[m]u dosic uczynic, na co ten list dobrowolny zapis z podpisem rąk y przylozeniem pieczęci mych y pano[w] przyiaciół, nizey mianowanych, dałam.

Działo sie w Łucku dnia dwudziestego trzeciego m[ie]s[ia]ca septembra roku Panskiego tysiąc szesc set trzydziestego szostego.

Anna Chodkiewiczowa na Ostrogu, woiewodzina wilenska, ręką swą.

Daniel Ielo Malinski, cho[rązy] w[o]łynsky], m[anu] p[rop]ria.

Abram z Lezeniec Lezenski, ustnie proszony pieczętarz, m[anu] p[rop]ria.

Ian Brodowski, m[anu] p[rop]ria.

ЦДДАК України. – Ф. 25, оп. 1, спр. 198, арк. 1221 зв.-1222 зв. Анна-Алоїза Ходкевич пред'явила цей лист для вписання до актових книг, особисто з'явившись в Луцькому городському суді 24 вересня 1636 р.